

SŁAWOMIR BUKALSKI

Uniwersytet Szczeciński, Polska | Instytut Nauk Teologicznych

ORCID: 0000-0002-9768-4634

Lęk jako stan i cecha u osób praktykujących kult miłosierdzia Bożego

ANXIETY AS A STATE AND PERSONALITY TRAIT IN PEOPLE PRACTISING THE CULT OF THE DIVINE MERCY

Summary

The theoretical part of the article presents reflections on religiosity marked by God's mercy and on the issue of anxiety. Anxiety as a state and as a personality trait refers to the concept presented by Charles D. Spielberger. Religiosity is presented from the perspective of Stefan Huber. In its psychological aspect, the cult of the Divine Mercy appears as a form of religiosity that takes into account the cognitive, emotional and behavioural spheres of man. The modified Religiosity Centrality Scale is used to examine religiosity characterized by God's mercy, while state anxiety and trait anxiety are measured with the State-Trait Anxiety Inventory. The study group consists of 175 people practicing the cult of the Divine Mercy (individually and in religious groups): 80 males (46% of the study group) and 95 females (54% of the study group).

All of the correlations are negative ones. In males, state anxiety correlates with religious experience, while in females it correlates with prayer and religious experience. State anxiety, among younger participants, correlates with religious belief, religious experience, prayer and the overall score.

In males, trait anxiety only correlates with religious belief. In females, trait anxiety correlates with religious belief, prayer, religious experience, participation and the overall religiosity score. In younger participants, trait anxiety appears together with religious belief, religious experience, participation and the overall religiosity score. In older participants, trait anxiety exhibits a connection with religious experience, religious belief and the overall religiosity score.

The key pastoral conclusion is that practicing religiosity marked by the Divine mercy is beneficial in minimalizing various anxieties regarding God's forgiveness, conversion, making key decisions or dying and death. Connecting faith and mind is more beneficial in pastoral

activity than connecting faith and emotions, especially in people for whom anxiety appears to be an important personality trait. Focusing on the denotations of religious terms (the Divine Mercy) rather than on their connotation is an important challenge in shaping mature religiosity. This strategy is more effective in minimalizing anxiety-inducing situations but also trait anxiety.

Keywords: trait anxiety, state anxiety, religiousness, the Divine Mercy

Wprowadzenie

Pismo Święte, Tradycja Kościoła oraz Magisterium Kościoła niezmiennie wskazują na Boga, który jest miłością, oraz na relacje Boga z ludźmi i człowieka z Bogiem. „Bóg jest miłością: kto trwa w miłości, trwa w Bogu, a Bóg trwa w nim” (1 J 4,16). Do tego teologicznego aksjomatu odwołuje się cała praktyka duszpasterska. Katechizm Kościoła wskazuje, że przykazanie miłości Boga nakazuje wręcz danie odpowiedzi naszą miłością. „Wiara w miłość Boga obejmuje wezwanie i zobowiązanie do odpowiedzi szczerą miłością na miłość Bożą”¹. Pojawia się pytanie: jak ma wyglądać to dawanie odpowiedzi Bogu naszą miłością? Nauczanie Kościoła wskazuje między innymi na realizowanie cnoty religijności. „Tak więc miłość skłania nas do sprawiedliwego oddawania Bogu tego, do czego jesteśmy zobowiązani jako stworzenia. Cnota religijności uzdalnia nas do takiej postawy”². W praktycznym realizowaniu dawania odpowiedzi Bogu przywoływane jest nauczanie biblijne: „W miłości nie ma lęku, lecz doskonała miłość usuwa lęk, ponieważ lęk kojarzy się z karą. Ten zaś, kto się lęka, nie wydoskonał się w miłości” (1 J 4,18). Liczne doświadczenia duszpasterskie potwierdzają jednak istnienie różnych lęków wśród osób angażujących się w życie religijne.

Przykładem może być sytuacja duszpasterska dotycząca religijności nacechowanej kultem do miłosierdzia Bożego oraz lęku i wypowiedź mężczyzny (wiek: 45 lat życia, mąż, ojciec, uczestnik grupy modlitewnej), który ujawniał lęk związany z przebaczeniem i pojednaniem (miłosierdzie Boże): „Popełniłem straszny grzech i odczuwam teraz silny lęk, abym nie umarł w takim stanie grzechu, ale z drugiej strony odczuwam lęk, aby skorzystać z sakramentu pojednania. Po części to wynika ze wstydu z powodu tego, co uczyniłem. Czy rzeczywiście Bóg mi przebaczy i będzie dla mnie miłosierny?”.

Bywają sytuacje, że ludzie doświadczają lęku przed drugim człowiekiem. Nie są to sytuacje nowe i typowe jedynie dla współczesnych czasów.

1 KKK, 2093.

2 KKK, 1095.

Już św. Jan Ewangelista opisuje zachowanie Apostołów po Zmartwychwstaniu, którzy zamknęli drzwi z obawy przed rodakami (J 20,19). Warto nadmienić, że to właśnie w tych okolicznościach Jezus daje Apostołom władzę odpuszczania grzechów, ustanawiając sakrament pojednania.

Inną okolicznością pojawiania się lęku są podejmowane decyzje – także te w sprawach wiary, które „kosztują”, niosą konsekwencje, wymagają zmiany życia, weryfikują dotychczasowe życie. Można przywołać tu wypowiedź Apostoła Tomasza, który po Zmartwychwstaniu Jezusa – po ludzku sądząc – bał się na nowo uwierzyć: „Jeżeli na rękach Jego nie zobaczę śladu gwoździ i nie włożę palca mego w miejsce gwoździ, i nie włożę ręki mojej do boku Jego, nie uwierzę” (J 20,25).

Działania duszpasterskie próbują zaradzać ludzkim lękom poprzez różne formy życia religijnego. Choć istotą religijności nie jest zapobieganie ludzkim lękom, to praktyki religijne są pośrednio pewnym sposobem oddziaływań minimalizujących, czy wręcz eliminujących, negatywne emocje. Jedną z form religijności jest kult miłosierdzia Bożego.

Publikacja wykorzystuje trójetapowy schemat badawczy, typowy dla teologii pastoralnej³. W etapie eklezjologicznym, przywołując nauczanie Pisma Świętego i Magisterium Kościoła, wskazano na Boga, który jest Miłością i uwalnia od lęków (treści zawarte we wstępie oraz pierwszy punkt artykułu). Do tej rzeczywistości nawiązuje przywołana sytuacja duszpasterska – człowiek ze swoją religijnością i przeżywanymi lękami (etap kairologiczny). W tym etapie procesu badawczego wykorzystana została wiedza z zakresu psychologii: rozważania dotyczące lęku, kwestionariusze psychologiczne, badania empiryczne⁴. Trzeci etap badawczy (prakseologiczny) zawiera wnioski pastoralne.

Poszukiwanie związków między religijnością nacechowaną miłosierdziem Bożym a lękiem rozumianym jako stan i jako cecha można uznać za pewne *novum* niniejszego artykułu. Zaprezentowane analizy mają charakter pilotażowy.

3 Paradygmat trzech etapów analizy pastoralnoteologicznej zob. W. Przygoda, *Paradygmaty postępowania badawczego w teologii praktycznej*, w: W. Przyczyna (red.), *Metodologia teologii praktycznej*, Kraków 2011, s. 97–113; R. Kamiński, *Tożsamość współczesnej teologii pastoralnej*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 4 (2012), s. 21–36; T. Wielebski, M. Tutak, *Mean-dry interdyscyplinarności teologii pastoralnej. Przyczynek do dyskusji*, „Teologia Praktyczna” 17 (2016), s. 25–46; J. Mikołajec, *Problem metody teologii pastoralnej*, „Studia Pastoralne” 1 (2005), s. 21–34.

4 W drugim etapie „teologia pastoralna uwzględnia wyniki badań empirycznych, zestawia je z teologiczną teorią i następnie interpretuje teologicznie”, R. Kamiński, *Tożsamość współczesnej teologii...*, s. 30.

1. Kult miłosierdzia Bożego jako aspekt realizowanej religijności

Literatura teologiczna⁵ posługuje się określeniem wskazującym, iż człowiek jest istotą religijną – *homo religiosus*, lub że jest otwarty na Boga – *capax Dei*⁶. „Religijność stanowi najważniejszą właściwość osoby ludzkiej, wyznacza ostateczne perspektywy ludzkiego życia (cel) i dostarcza środków, by ten cel osiągnąć i w ten sposób stać się pełnym człowiekiem”⁷. Religijność realizowana jest poprzez kult wewnętrzny (adoracja, miłość, asceza, medytacja, doświadczenia duchowe, duchowe uniesienia, pragnienia, dążenia, przekonania, przeżycia religijne) oraz przez zorganizowany kult zewnętrzny (liturgia, sakramenty, ufność, bojaźń, praktyki religijne, rytę, nabożeństwa, modlitwa, kult)⁸. Katechizm, przywołując religijność jako cnotę moralną, nawiązuje do nauczania św. Tomasza z Akwinu, który wskazał na związek cnót religijności i sprawiedliwości: „Religijność nie jest cnotą boską ani umysłową, ale obyczajową, gdyż jest działem sprawiedliwości”⁹. Ze sprawiedliwości bowiem wynika konieczność oddawania Bogu czci i chwały Jemu należnej. Tym, co skłania człowieka do takiej aktywności, jest miłość¹⁰. Józef Wichrowicz, referując naukę Akwinaty, stwierdza, że „za akty religijności uważa się: pobożność, modlitwę, adorację, ofiary, śluby, przyjmowanie sakramentów św., wzywanie Imienia Bożego w przysiędze, zaklinaniu i wysławianiu, oraz świętowanie dni świętych. Pobożność przy tym i modlitwę uznaje się za akty

5 Pojęcie religijności w rozumieniu teologicznym oraz psychologicznym zostało szczegółowo omówione w S. Bukalski, A. Żurek, *Dynamika religijności rodziców dzieci pierwszokomuni-nych. Studium psychologiczno-pastoralne*, Szczecin 2023, s. 29–36, 69–81. Treści z tej publikacji zostały przywołane w niniejszym artykule.

6 KKK, 27–28; zob. także M. Rusecki, *Homo religiosus*, w: M. Rusecki, K. Kaucha, I. Ledwoń, J. Mastej (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin–Kraków 2002, s. 522–524; J. Krasieński, *Homo religiosus. Podmiotowo-personalistyczne ujęcie fenomenu religijnego*, Sandomierz 2002; A.J. Nowak, *Homo religiosus. Studium porównawczo-krytyczne*, Lublin 2003; T. Borkowski, *Homo religiosus we współczesnym świecie – pojęcie religijności*, „Fides et Ratio” 2 (2015), s. 6–16; A. Wójtowicz, *Człowiek jako capax Dei w ujęciu Z.J. Zdybickiej*, „Studia Gilsoniana” 6 (2017), s. 249–267.

7 Z.J. Zdybicka, *Religia*, w: A. Maryniarczyk (red.), *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 8, Lublin 2007, s. 723.

8 Zob. A. Podsiad, *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Warszawa 2000, k. 761; zob. także S. Bukalski, *Dojrzała religijność drogą do świętości. Reguła veritatis testum*, w: R. Nęcek (red.), W. Misztal, *Modlitwa – Zdrowie – Komunikacja. Praca i życie siostr felićjanek*, Kraków 2019, s. 64.

9 Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, II–II q. 81 a. 5 ad. 3, cyt. za wyd. polskie t. 19, tłum. F.W. Bednarski, London 1971, s. 25.

10 Zob. KKK, 2095; zob. także KKK, 1807.

wewnętrzne, a pozostałe – za zewnętrzne”¹¹. W powyższym rozumieniu religijności należy dostrzegać także kult do miłosierdzia Bożego.

Pojęcie miłosierdzia Bożego jest mocno osadzone przede wszystkim w Piśmie Świętym, ale także w Tradycji i Magisterium Kościoła. Jest to sposób objawienia się Boga w dziejach zbawienia. To fundamentalne określenie postępowania Boga w stosunku do człowieka, to opis natury Boga. „Miłosierdzie: to jest słowo, które objawia Przenajświętszą Tróję. Miłosierdzie: to najwyższy i ostateczny akt, w którym Bóg wychodzi nam na spotkanie. Miłosierdzie: jest podstawowym prawem, które mieszka w sercu każdego człowieka, gdy patrzy on szczerymi oczami na swojego brata, którego spotyka na drodze życia. Miłosierdzie: to droga, która łączy Boga z człowiekiem, ponieważ otwiera serce na nadzieję bycia kochanym na zawsze, pomimo ograniczeń naszego grzechu”¹². Teologiczne rozumienie Bożego miłosierdzia koncentruje się wokół „największego przymiotu Boga”¹³, „najwspanialszego przymiotu Stwórcy i Odkupiciela”¹⁴, wokół miłości Bożej jako źródła miłosierdzia oraz istoty i realności Bożego miłosierdzia w osobie Jezusa Chrystusa¹⁵. „Misją Kościoła jest głoszenie miłosierdzia Boga, bijącego serca Ewangelii, aby w ten sposób dotrzeć do serca i umysłu każdego człowieka”¹⁶. Ta misja realizuje się przede wszystkim przez działania Kościoła otwierające człowiekowi dostęp do miłosiernego Boga. Szczególny akcent Kościół kładzie na uczynki miłosierdzia oraz sakrament pojednania¹⁷. Siostra Faustyna zapisała w swoim *Dzienniczku* konieczność poznawania prawdy o Bożym miłosierdziu i zawierzenia Bożemu miłosierdziu, modlitwy i nabożeństwa do Bożego miłosierdzia oraz realizowania czynów miłosierdzia. Formy kultu miłosierdzia Bożego pochodzą od samego Jezusa. Zostały one zapisane w *Dzienniczku* siostry Faustyny. Tymi formami są:

11 J. Wichrowicz, *Cnota religijności w Katechizmie Kościoła Katolickiego*, „Studia Theologica Var-saviensia” 2 (1996), s. 139; por. także J. Mariański, *Religijność*, w: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, Lublin 2012, k. 1416.

12 Franciszek, Bulla ustanawiająca nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia *Misericordiae vultus*, Watykan 2015, nr 2 [dalej: MV]; zob. także Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, Poznań 2015 [dalej: DiM]; W. Zyzak, *Miłosierdzie jako termin teologiczny*, „Polonia Sacra” 1 (2015), s. 135–138; T. Dola, *Teologia miłosierdzia Bożego według bulli Misericordiae vultus papieża Franciszka*, „Roczniki Teologiczne” 63 (2016) 9, s. 5–19; H. Wejman, *Miłosierdzie Boga a duch skruchy i przebaczenia w życiu człowieka*, „Colloquia Theologica Ottoniana 2 (2016), s. 185–200.

13 F. Kowalska, *Dzienniczek. Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Kraków 2014, nr 301 [dalej: Dz].

14 Jan Paweł II, DiM, nr 15.

15 Zob. K. Gózdź, *Teologia miłosierdzia Bożego*, „Teologia w Polsce” 10 (2016) 1, s. 3–15; zob. także H. Wejman, *Miłosierdzie Boga...*, s. 190–197; W. Zyzak, *Miłosierdzie...*, s. 133–154.

16 Franciszek, MV, nr 12.

17 Zob. T. Dola, *Teologia miłosierdzia...*, s. 15.

obraz Jezusa Miłosiernego – „Wymaluj obraz według rysunku, który widzisz, z podpisem: „Jezu, ufam Tobie”¹⁸; święto Miłosierdzia – „Pragnę, ażeby pierwsza niedziela po Wielkanocy była świętem Miłosierdzia”¹⁹; koronka do miłosierdzia Bożego – „Dusze, które odmawiać będą tę koronkę, miłosierdzie moje ogarnie (...) w życiu, a szczególnie w śmierci godzinie”²⁰; godzina miłosierdzia – „Staraj się w tej godzinie (...), pogrąż się w modlitwie tam, gdzie jesteś, chociaż przez króciutką chwilę”²¹ oraz szerzenie czci Bożego miłosierdzia, czyli uczynki miłosierdzia – „Miłosierdzie masz okazywać zawsze i wszędzie bliżnim, nie możesz się od tego usunąć ani wymówić, ani uniewinnić”²². Literatura teologiczna dokładnie analizuje powyższe formy kultu miłosierdzia²³.

Literatura psychologiczna, używając pojęcia religijności, wskazuje na system przekonań, który łączy się z zaangażowaniem, zainteresowaniem, relacją czy też udziałem w religii²⁴. Aspekt przedmiotowy religijności akcentuje zbiór prawd, norm postępowania, czynności obrzędowych, instytucji oraz nakazów i zakazów regulujących stosunek między Bogiem a człowiekiem. Aspekt podmiotowy natomiast to osobista relacja, ustosunkowanie się człowieka do Boga, do systemu prawd przy zaangażowaniu osobowości²⁵. Relacja podmiotu (człowiek) do przedmiotu (Bóg) związana jest z aspektami przeżyć, przekonań i doświadczeń religijnych²⁶. Psychologiczna analiza religijności koncentruje się zasadniczo wokół trzech obszarów: motywacji, ludzkich doświadczeń oraz regulacji. Stanisław Tokarski, wyjaśniając wskazane obszary, przywołuje źródła religijności: instynkt religijny, doświadczenie własnej ograniczoności, lęki wobec śmierci, projekcję

18 F. Kowalska, Dz, nr 47.

19 F. Kowalska, Dz, nr 49.

20 F. Kowalska, Dz, nr 754.

21 F. Kowalska, Dz, nr 1572.

22 F. Kowalska, Dz, nr 742.

23 Zob. W. Zyzak, *Miłosierdzie...*, s. 146–147; zob. także W. Słomka, *Miłosierdzie Boże*, w: M. Chmielewski (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Lublin–Kraków 2002, s. 522.

24 Por. A.S. Reber, *Słownik psychologii...*, s. 621; zob. także Z. Golan, *Pojęcie religijności*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, Kraków 2006, s. 71–79; C. Walesa, *Wyjaśnianie religijności człowieka (analiza psychologiczna)*, w: P. Francuz, P. Oleś, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL*, t. 11, Lublin 2003, s. 21–38; G.W. Allport, *Osobowość i religia*, Warszawa 1988, s. 159–160.

25 Por. S. Kuczkowski, *Psychologia religii*, Kraków 1993, s. 22; por. także Z. Kulesz, *Religijność w perspektywie psychologicznej*, „Studia Elbląskie” 14 (2013), s. 186; B. Grom, *Psychologia religii*, Kraków 2009, s. 37–203.

26 Zob. Z. Chlewiński, *Religijność dojrzała*, w: Z. Chlewiński (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*, Lublin 1989, s. 10; zob. także Z. Kulesz, *Religijność w perspektywie psychologicznej*, „Studia Elbląskie” 14 (2013), s. 185–197.

własnego ojca, tworzenie się własnej tożsamości i motywy hubrystyczne, motywy poznawcze i odkrywanie sensu życia, przejmowanie religijności od rodziców oraz genetyczne źródła²⁷. Współczesne podejścia do religijności coraz częściej łączą ją z ogólną jakością życia, np. z jakością małżeństwa, rodziny, z szeroko rozumianym zdrowiem fizycznym i psychicznym, zadowoleniem z życia, szczęściem czy doświadczaniem pozytywnych uczuć²⁸. W tym kontekście badanie religijności jako czynnika zapobiegającego różnym lękom jest uzasadnionym podejściem. Chodzi bowiem o poszukiwanie powiązań religijności (świadomość, doświadczenia i uczucia religijne, praktyki religijne, moralność, formy życia religijnego) z wewnętrznymi procesami psychicznymi podnoszącymi jakość życia.

Brian Zinnbauer i Kenneth Pargament umiejscawiają religijność w koncepcji znaczenia, definiują jako „osobiste lub grupowe poszukiwanie świętości, które rozwija się w ramach tradycyjnego, sakralnego kontekstu”²⁹. Dariusz Krok, nawiązując do przywołanych badaczy, opisuje religijność jako strukturę „złożoną z wielu elementów, takich jak sądy i przekonania dotyczące przedmiotu religijnego (Transcendencji) oraz przeżycia z nim związane (...); religijność stanowi strukturę nierozzerwalnie związaną z całokształtem życia psychicznego jednostki, szczególnie z osobowością (...); dwukierunkowa zależność: z jednej strony mamy do czynienia z odniesieniem jednostki do sfery nadprzyrodzonej i pozaempirycznej, natomiast z drugiej – występują liczne związki z czynnikami psychicznymi (...); znaczenie (*meaning*)”³⁰. W dalszych rozważaniach przywołany badacz zaznacza, że „czynnikiem wyróżniającym religijność od innych fenomenów społecznych jest obecność świętości (*the sacred*), która obejmuje takie pojęcia sił wyższych, jak «Bóg», «boskość» czy «transcendencja». Świętość może także oznaczać obiekty posiadające uświęcony status, np. krzyż, uroczystości religijne lub osoby święte”³¹.

W kontekście problemu badawczego należy przywołać także stanowisko Stefana Hubera, który religijność definiuje jako strukturę wielowymiarową, którą stanowią przekonania religijne (ideologia), praktyki religijne (rytuał),

27 Zob. S. Tokarski, *Psychologiczne źródła religijności*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia...*, s. 92–108.

28 Zob. D. Krok, *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*, Opole 2009, s. 178.

29 B.J. Zinnbauer, K.I. Pargament, *Religiousness and Spirituality*, w: R.F. Paloutzian, C.L. Park (red.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, New York 2005, s. 35; zob. także D. Krok, *Religijność a jakość...*, s. 18.

30 D. Krok, *Religijność a jakość...*, s. 19.

31 Zob. D. Krok, *Psychologiczna koncepcja poszukiwania sacrum w religijności i duchowości*, „*Analecta Cracoviensia*” 44 (2012), s. 41, za: K.I. Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, New York 1997, s. 32.

doświadczenie religijne, konsekwencje religijności oraz wiedza religijna. Zastosowane konstrukty religijne metaforycznie opisywane są jako „religijne okulary”, przez które człowiek spostrzega otaczający go świat. Religijność to pewien system konstruktów osobistych. Jeśli jest wartością centralną, wówczas bardziej oddziałuje ona na myślenie, przeżycia i zachowania osoby. Osobiste doświadczenia człowieka wyznaczają kierunek myślenia, przeżyć oraz zachowań religijnych³².

W aspekcie psychologicznym kult miłosierdzia Bożego jawi się jako forma religijności uwzględniająca sferę poznawczą, emocjonalną oraz behawioralną człowieka. Relacja człowieka do Boga jest mocno związana z różnymi cechami psychicznymi (potrzebami, emocjami, wartościami, elementami procesu poznawczego) oraz strukturą osobowości.

2. Lęk jako stan i jako cecha – koncepcja Charlesa D. Spielbergera

W szerokim spektrum stanów emocjonalnych jednym z bardziej negatywnych doświadczanych przez osobę w jego codziennej egzystencji jest lęk. Definiowany jest on jako stan emocjonalny, nieprzyjemny, charakteryzujący się przeżywaniem obaw, strachu, niepokoju, stresu, przykrości, któremu towarzyszą somatyczne oznaki napięcia. W przeciwieństwie do strachu jest stanem pozbawionym obiektu. Pojawia się, gdy człowiek przewiduje doświadczenie nieszczęścia lub niebezpieczeństwa. Typologia lęków wskazuje na ich dużą różnorodność³³. Charles Spielberger definiuje emocje jako psychobiologiczny stan organizmu. Autor ten rozróżnia dwa pojęciowo odrębne – choć powiązane ze sobą – aspekty doświadczanych emocji. Pierwszym aspektem jest przejściowy stan (L-Stan), natomiast drugim – względnie stała cecha (L-Cecha)³⁴. „Jest to rozróżnienie między zmiennymi i uwarunkowanymi sytuacyjnie stanami emocjonalnymi oraz względnie trwałymi różnicami indywidualnymi w zakresie skłonności do doświadczania tych stanów”³⁵.

Lęk jako stan to uczucie obawy i napięcia wraz z towarzyszącym tym objawom pobudzeniem układu nerwowego, postrzegane świadomie oraz subiektywnie,

³² Zob. S. Huber, *Dimensionen der Religiosität. Skalen, Messmodelle und Ergebnisse einer empirisch orientierten Religionspsychologie*, Bern 1996; zob. także S. Huber, O.W. Huber, *The Centrality of Religiosity Scale (CRS)*, „Religions” 3 (2012), s. 710–724; B. Zarzycka, *Skala Centralności Religijności Stefana Hubera*, „Roczniki Psychologiczne” 1 (2007), s. 138–139.

³³ Zob. A.S. Reber, *Słownik psychologii*, Warszawa 2000, s. 340–342.

³⁴ Zob. C.D. Spielberger, *Cross-Cultural Assessment of Emotional States and Personality Traits*, „European Psychologist” 11 (2006), s. 297–303; zob. także C.D. Spielberger, E.C. Reheiser, *Assessment of Emotions: Anxiety, Anger, Depression, and Curiosity*, „Applied Psychology: Health and Well-Being” 1 (2009), s. 271–302.

³⁵ W. Bąk, *Pomiar stanu, cechy, ekspresji i kontroli złości. Polska adaptacja kwestionariusza STAXI-2*, „Polskie Forum Psychologiczne” 21 (2016) 1, s. 95.

gdy pojawiają się w określonej sytuacji czynniki, które osoba uznaje jako zagrażające. Lęk ten wywoływany jest w konkretnym kontekście i ma ograniczony czas trwania. Dwa zasadnicze aspekty tego lęku to jego świadome poczucie oraz towarzyszące mu objawy fizjologiczno-behawioralne. W kontekście zmieniających się różnorodnych czynników zagrażających lęk ten wykazuje dużą dynamikę w odpowiedzi na te czynniki³⁶.

Lęk jako cecha to względnie stały element w strukturze osobowości ujawniający się niezależnie od momentu i sytuacji. Charakteryzuje się tym, że osoba reprezentująca wysoki poziom tej cechy reaguje na niegroźne sytuacje trudnym do wytłumaczenia lękiem. Charakterystyczne jest także to, że lęk ten jest niewspółmiernie silniejszy niż obiektywne zagrożenie. Także aspekt irracjonalności, osadzony w niesprecyzowanym niebezpieczeństwie, jest typowym opisem lęku rozumianego jako cecha. Spielberger „formowanie osobowości lękowej wiąże z wczesnym okresem dzieciństwa, relacjami zachodzącymi w tym okresie między dzieckiem a rodzicami, szczególnie zaś w sytuacjach karania. W definicji tej podkreśla się rolę, jaką w osobowości lękowej odgrywają procesy poznawcze (postrzeganie sytuacji). W tym zakresie istnieje pewna stabilność. Lęk jako cecha jest dyspozycją lękowego sposobu reagowania człowieka”³⁷. Ujęcie lęku jako cechy bliskie jest tzw. uogólnionemu zaburzeniu lękowemu, gdy człowiek nie potrafi opanować niepokoju i lęku. Taka sytuacja jest przyczyną dyskomfortu, złego samopoczucia i trudności w relacjach interpersonalnych. Człowiek odczuwa bezradność, napięcie, zdenerwowanie, rozdrażnienie. Funkcje poznawcze są mocno niesprawne, a w kontekście fizycznym ujawnia się szybka męczliwość, bezsenność, różne bóle organizmu³⁸. Należy także zauważyć, że „wzajemne relacje między lękiem jako cechą i jako stanem mają w koncepcji Spielbergera istotne miejsce. Stanowisko to można określić jako koncepcję «lęku reaktywnego» w odróżnieniu od koncepcji «lęku chronicznego». Oznacza to, że osoby o wysokim poziomie lęku jako cechy, w porównaniu z osobami o niskim jego nasileniu, nie muszą w sposób stały (chroniczny) przejawiać go w sytuacjach charakteryzujących się odpowiednio wysokim nasileniem czynników zagrażających”³⁹. Jednakże osoby z wysokim

36 Zob. C.D. Spielberger, *Theory and Research on Anxiety*, w: C.D. Spielberger (red.), *Anxiety and Behavior*, New York 1966, s. 16–17.

37 B. Szostek, *Lęk w perspektywie psychologii pastoralnej*, „Warszawskie Studia Pastoralne” 19 (2013), s. 230; zob. także C.D. Spielberger, *Anxiety as an Emotional State*, w: C.D. Spielberger (red.), *Anxiety: Current Trends in Theory and Research*, New York 1972; M. Lewis, J.M. Haviland-Jones, *Psychologia emocji*, Gdańsk 2005, s. 721.

38 Zob. M. Seligman, E.F. Walker, D.L. Rosenhan, *Psychopatologia*, Poznań 2003, s. 219–220.

39 B. Szostek, *Lęk w perspektywie...*, s. 230.

natężeniem cechy lęku częściej oraz intensywniej reagują stanem lęku w sytuacji realnego i świadomego zagrożenia.

3. Metodyka badań własnych

Współwystępowanie dwóch zmiennych: religijności i lęku opisywane jest zarówno w teologii, jak i psychologii. Klasyczna teologia moralna w kontekście realizowania miłosierdzia Bożego rozróżnia żal doskonały oraz niedoskonały. Ten pierwszy związany jest tylko z miłością, natomiast drugi z lękiem. Wspomniany aspekt nauczania Kościoła (etap eklezjologiczny), uzasadnia badanie współwystępowania obu zmiennych. Także działalność pastoralna w duszpasterstwie mężczyzn i kobiet oraz w grupach osób starszych i młodszych pozwala wyróżniać różne postawy wobec lęku i religijności. Psychologowie wskazują, że realizowanie dojrzałej religijności wymaga dojrzałej osobowości. W sytuacjach osobowości lękliwej, neurotycznej, obsesyjno-kompulsywnej, w nerwicy lękowej czy w przypadku nasilenia cechy lęku w strukturze osobowości istnieje duże prawdopodobieństwo ujawnienia religijności niedojrzałej w różnych jej przejawach. Empiryczne badania psychologiczne prezentowane w literaturze przedmiotu, dotyczące lęku oraz religijności, potwierdzają współwystępowanie opisywanych zmiennych⁴⁰. W takim kontekście pojawiają się problemy badawcze:

1. Czy istnieje związek pomiędzy lękiem-stanem a religijnością nacechowaną kultem do miłosierdzia Bożego?
2. Czy istnieje związek pomiędzy lękiem-cechą a religijnością nacechowaną kultem do miłosierdzia Bożego?

Lęk jako stan, który pojawia się w określonej sytuacji, jest emocją wtórną do religijności człowieka. Inaczej wygląda sytuacja z lękiem jako cechą w strukturze osobowości. Ten jawi się jako emocja pierwotna w stosunku do religijności. Badania psychologiczne dotyczące lęku w grupach wyróżnianych ze względu na płeć oraz wiek badanych potwierdzają istnienie różnic w takich grupach. Także badania religijności w tak wyróżnionych grupach ukazują różnice tej zmiennej wśród mężczyzn i kobiet oraz osób młodszych i starszych. Powyższe założenia oraz teoretyczny kontekst pytań problemowych pozwalają przedstawić hipotezy

⁴⁰ Zob. J. Bazylak, *Lęk a postawy religijne młodzieży*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 18 (1982) 2, s. 7–14; J. Bazylak, *Postawy religijne młodzieży i ich związki z wybranymi elementami osobowości*, Warszawa 1984; W. Prężyna, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin 1981; B. Szostek, *Religijność a lęk u członków neokatechumenatu*, „*Warszawskie Studia Pastoralne*” 15 (2012), s. 123–132; B. Szostek, *Lęk w perspektywie...*, s. 215–233; R.J. Rybarski, *Religijność i lęk przed śmiercią a jakość życia osób z rozpoznaną chorobą nowotworową*. Rozprawa doktorska, Lublin 2018, <https://repozytorium.kul.pl/server/api/core/bitstreams/ec565b88-e2ef-4e18-9003-8b662876f991/content> [dostęp: 15.02.2024].

badawcze dotyczące jedynie grup wyróżnionych ze względu na dwa kryteria: płeć i wiek. Na etapie badań pilotażowych nie wyróżniono kryteriów związanych z dojrzałą osobowością oraz dojrzałą religijnością. Takie założenia wymagałyby kolejnych, szczegółowych hipotez badawczych.

Hipoteza 1: Istnieje prawdopodobieństwo, że większe natężenie religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym wiąże się z niższym poziomem lęku jako stanu w badanych grupach.

Hipoteza 2: Przypuszcza się, że nasilony lęk jako cecha wiąże się z niższym poziomem religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym.

Do weryfikacji postawionych hipotez posłużono się dwoma narzędziami: Skalą Centralności Religijności (SCR) Stefana Hubera (podskale: zainteresowanie problematyką religijną; przekonania religijne; modlitwa; doświadczenie religijne; udział/kult; wynik ogólny religijności) oraz Inwentarzem Stanu i Cechy Lęku STAI (*State Trait Anxiety Inventory*) Charlesa D. Spielbergera (podskale: lęk-stan oraz lęk-cecha). Oba narzędzia w oryginalnych wersjach charakteryzują się wysokimi wskaźnikami psychometrycznymi.

Na potrzeby badań niektóre zdania SCR zostały zmodyfikowane. Dlatego też w tym przypadku nie ma możliwości przywoływania oryginalnych wskaźników psychometrycznych tego narzędzia. Przykładowo, zdania w wersji oryginalnej brzmią: Jak ważna jest dla Ciebie modlitwa osobista?; Jak często bierzesz z reguły udział w nabożeństwach – także za pośrednictwem radia lub telewizji?; Jak silne jest Twoje przekonanie o istnieniu Istoty Wyższej?

Po modyfikacji przywołane zdania wyglądały następująco: Jak ważna jest dla Ciebie modlitwa osobista koronką do Bożego miłosierdzia?; Jak często bierzesz z reguły udział w nabożeństwach do Bożego miłosierdzia – także za pośrednictwem radia lub telewizji?; Jak silne jest Twoje przekonanie o istnieniu Istoty Wyższej, Boga Miłosiernego?

Z kolei STAI został wykorzystany w oryginalnej wersji. W polskiej adaptacji inwentarz składa się z dwóch skal: X-1 mierzącej lęk jako stan (L-Stan) oraz X-2 badającej lęk jako cechę (L-Cecha). Każda skala składa się z 20 pozycji⁴¹.

Badania pilotażowe zostały przeprowadzone w grupach mężczyzn i kobiet oraz osób dorosłych młodszych i starszych. W badaniu brało udział 175 osób: 80 mężczyzn (46% całej grupy) oraz 95 kobiet (54% badanych). Grupy wyróżnione ze względu na wiek: od 20 do 40 lat – 75 osób (43% respondentów), natomiast badani w przedziale wieku od 41 do 72 lat – 100 osób (57%). Badania przeprowadzono

⁴¹ K. Wrześniewski, T. Sosnowski, A. Jaworowska, D. Fecenec, *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI. Polska Adaptacja. Podręcznik*, Warszawa 2011.

na przełomie 2021/22 roku. W społecznościach liczących po kilkadziesiąt osób (studenci nauk o rodzinie i teologii, nauczyciele szkół podstawowych, uczestnicy grup religijnych działający przy parafiach: Apostolstwo Pomocy Duszom Czyśćcowym, Apostołowie Miłosierdzia Bożego, Modlitwa Mężów za Żony i Rodziny, Akcja Katolicka, Żywy Różaniec, Neokatechumenat), zaproponowano udział w badaniach. Osoby dobrowolnie zabierały ze sobą kwestionariusze i po wypełnieniu ich w domu oddawały we wskazane miejsca. To zapewniało anonimowość badanym. Respondenci określali siebie jako zaangażowanych religijnie, praktykujących przynajmniej okazjonalny kult do miłosierdzia Bożego.

Tabela 1. Podstawowe statystyki opisowe badanych zmiennych wraz z testem Shapiro-Wilka

Grupa badana	Zmienna	n	M	Me	SD	Sk.	Kurt.	Min.	Maks.	S-W	p
Mężczyźni	Religijność (SCR)										
	zainteresowanie	80	10,99	12,00	2,95	-0,86	-0,07	3,00	15,00	0,91	0,001
	przekonania	80	13,84	15,00	2,74	-3,24	10,32	3,00	15,00	0,47	0,001
	modlitwa	80	10,69	12,00	3,35	-0,85	-0,10	3,00	15,00	0,90	0,001
	doświadczenie	80	10,84	11,50	3,19	-0,94	0,51	3,00	15,00	0,91	0,001
	udział	80	11,34	12,00	3,22	-0,83	-0,22	3,00	15,00	0,89	0,001
	wynik ogólny	80	57,69	62,00	13,31	-1,25	1,20	18,00	75,00	0,88	0,001
	Lęk (STAI)										
	lęk jako stan	80	32,49	32,00	7,52	0,57	0,26	20,00	55,00	0,97	0,032
	lęk jako cecha	80	37,13	34,00	8,33	1,03	0,89	22,00	61,00	0,91	0,001
Kobiety	Religijność (SCR)										
	zainteresowanie	95	11,26	12,00	3,03	-0,96	0,09	3,00	15,00	0,89	0,001
	przekonania	95	13,79	15,00	2,57	-3,13	9,62	3,00	15,00	0,51	0,001
	modlitwa	95	11,66	14,00	3,93	-1,02	-0,31	3,00	15,00	0,80	0,001
	doświadczenie	95	11,28	12,00	3,48	-0,84	-0,09	3,00	15,00	0,89	0,001
	udział	95	11,25	12,00	3,89	-0,85	-0,45	3,00	15,00	0,85	0,001
	wynik ogólny	95	59,25	64,00	15,32	-1,27	0,88	17,00	75,00	0,84	0,001
	Lęk (STAI)										
	lęk jako stan	95	36,65	36,00	7,60	0,38	-0,35	23,00	56,00	0,97	0,062
	lęk jako cecha	95	39,73	39,00	8,33	0,65	0,36	24,00	62,00	0,96	0,008

Legenda: n – liczebność grupy, M – średnia, Me – mediana, SD – odchylenie standardowe, Sk. – skośność, Kurt. – kurioza, Min. i Maks. – najniższa i najwyższa wartość rozkładu, S-W – wynik testu Shapiro-Wilka, p – istotność.

Źródło: opracowanie własne.

W pierwszym kroku analizy sprawdzono rozkłady zmiennych ilościowych. W tym celu wyliczono podstawowe statystyki opisowe wraz z testem Shapiro-Wilka badającym normalność rozkładu (tab. 1).

Analiza rozkładów w grupach mężczyzn oraz kobiet wykazała, że niemalże wszystkie wyniki odbiegają od normalnego. Test Shapiro-Wilka okazał się w ich przypadku istotny statystycznie. Jedynym wynikiem zgodnym z rozkładem normalnym był wynik uzyskany w grupie kobiet w lęku jako stanie. W związku z tym, jak również z uwagi na znaczną asymetrię i skośność kilku zmiennych (przekraczająca umowną wartość bezwzględną równą 1), wykorzystano testy nieparametryczne. Wyniki średnie w poszczególnych aspektach religijności uzyskane przez mężczyzn oraz kobiety są wyższe niż wyniki średnie poszczególnych podskal SCR.

4. Doświadczenie lęku wśród osób praktykujących kult miłosierdzia Bożego w świetle badań własnych

Poszukiwanie współwystępowania lęku-stanu i lęku-cechy z wymiarami religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym sprawdzono, wykorzystując analizę korelacji ρ Spearmana. Analizę wykonano w podziale na podgrupy: mężczyzn i kobiet (tab. 2) oraz osób w wieku 20–40 lat i 41–72 lata (tab. 3).

Tabela 2. Korelacja pomiędzy lękiem a religijnością w grupach mężczyzn i kobiet

Grupa badana	Wymiar religijności	Analiza korelacji	Lęk jako stan	Lęk jako cecha
1	2	3	4	5
Mężczyźni	zainteresowanie problematyką	ρ Spearmana	–0,09	–0,06
		istotność	0,43	0,62
	przekonania religijne	ρ Spearmana	–0,18	–0,25
		istotność	0,11	0,027**
	modlitwa	ρ Spearmana	–0,17	–0,02
		istotność	0,12	0,84
	doświadczenie religijne	ρ Spearmana	–0,24	–0,22
		istotność	0,032**	0,05
	udział	ρ Spearmana	–0,06	0,02
		istotność	0,61	0,84
	wynik ogólny religijności	ρ Spearmana	–0,18	–0,12
		istotność	0,11	0,29

1	2	3	4	5
Kobiety	zainteresowanie problematyką	<i>rho</i> Spearmana	-0,10	-0,17
		istotność	0,32	0,10
	przekonania religijne	<i>rho</i> Spearmana	-0,14	-0,28
		istotność	0,18	0,007***
	modlitwa	<i>rho</i> Spearmana	-0,23	-0,23
		istotność	0,028**	0,024**
	doświadczenie religijne	<i>rho</i> Spearmana	-0,21	-0,29
		istotność	0,038**	0,004***
	udział	<i>rho</i> Spearmana	-0,18	-0,22
		istotność	0,08	0,034**
	wynik ogólny religijności	<i>rho</i> Spearmana	-0,19	-0,28
		istotność	0,06	0,006***

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Źródło: opracowanie własne.

Weryfikując hipotezę dotyczącą związku religijności z lękiem-stanem, należy zauważyć, że w grupach mężczyzn i kobiet większemu natężeniu religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym w wymiarze doświadczeń religijnych towarzyszyło niższe nasilenie lęku jako stanu zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet. W przypadku kobiet wyższa religijność w podskali modlitwy korelowała także z niższym wynikiem lęku-stanu. Wyróżnione korelacje należy określić jako słabo nasilone, choć istotne statystycznie.

Sprawdzenie hipotezy dotyczącej lęku-cechy oraz religijności wykazało ujemny związek obu zmiennych w jednym przypadku w grupie mężczyzn oraz w pięciu wśród kobiet. Oznacza to, że w grupie mężczyzn im wyższy był poziom lęku jako cechy, tym niższe były przekonania religijne dotyczące miłosierdzia Bożego. W przypadku kobiet lęk-cecha korelował z następującymi wymiarami religijności: przekonaniami religijnymi, modlitwą, doświadczeniem religijnym, udziałem oraz z wynikiem ogólnym religijności. Analiza korelacji, podobnie jak w grupie mężczyzn, okazała się być ujemna.

Pozostałe związki ujawniły się jako nieistotne statystycznie. Kolejne statystyki przeprowadzono wśród młodszych i starszych respondentów.

Współwystępowanie religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym oraz lęku-stanu dotyczyło jedynie respondentów z młodszej grupy wiekowej. Analiza statystyczna wykazała istotne statystycznie i ujemne korelacje pomiędzy lękiem jako stanem a podskalami dotyczącymi przekonań religijnych, doświadczenia religijnego, modlitwy i ogólnej religijności. Ujawnione korelacje miały natężenie

umiarkowane lub słabe. Korelacje wskazują na spadek lęku jako stanu wraz z większą religijnością w zakresie wymienionych wymiarów.

Tabela 3. Korelacja pomiędzy lękiem a religijnością w grupach osób od 20 do 40 lat i od 41 do 72 lat

Grupa badana	Wymiar religijności	Analiza korelacji	Lęk jako stan	Lęk jako cecha
Wiek życia od 20 do 40 lat	zainteresowanie problematyką	<i>rho</i> Spearmana	-0,18	-0,22
		istotność	0,11	0,05
	przekonania religijne	<i>rho</i> Spearmana	-0,31	-0,43
		istotność	0,007***	0,001***
	modlitwa	<i>rho</i> Spearmana	-0,28	-0,19
		istotność	0,016**	0,09
	doświadczenie religijne	<i>rho</i> Spearmana	-0,38	-0,35
		istotność	0,001***	0,002***
	udział	<i>rho</i> Spearmana	-0,19	-0,26
		istotność	0,09	0,023**
	wynik ogólny religijności	<i>rho</i> Spearmana	-0,29	-0,31
		istotność	0,013**	0,006***
Wiek życia od 41 do 72 lat	zainteresowanie problematyką	<i>rho</i> Spearmana	-0,01	-0,09
		istotność	0,95	0,39
	przekonania religijne	<i>rho</i> Spearmana	-0,04	-0,22
		istotność	0,71	0,029**
	modlitwa	<i>rho</i> Spearmana	-0,09	-0,16
		istotność	0,39	0,10
	doświadczenie religijne	<i>rho</i> Spearmana	-0,10	-0,31
		istotność	0,29	0,002***
	udział	<i>rho</i> Spearmana	-0,11	-0,14
		istotność	0,27	0,16
	wynik ogólny religijności	<i>rho</i> Spearmana	-0,09	-0,21
		istotność	0,39	0,036**

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Źródło: opracowanie własne.

Z kolei lęk-cecha korelował wśród młodszych respondentów (20–40 lat) z przekonaniami religijnymi, doświadczeniem religijnym, udziałem i z wynikiem ogólnym religijności. Wśród osób starszych (41–72 lata) lęk-cecha ujawnił związek z doświadczeniem religijnym, przekonaniami religijnymi oraz ogólnym wynikiem religijności. Wszystkie związki korelacyjne wskazywały na spadek religijności w zakresie wymienionych wymiarów wraz z większym nasileniem lęku-cechy. Także w tych przypadkach współwystępowanie obu zmiennych miało nasilenie umiarkowane i słabe.

Przeprowadzone analizy wśród mężczyzn i kobiet oraz osób dorosłych młodszych i starszych pozwalają stwierdzić, że hipotezy badawcze zostały częściowo potwierdzone. Większe natężenie religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym współistniało z niskim natężeniem lęku-stanu jedynie w siedmiu analizach na dwadzieścia cztery możliwe (29% analiz). Te proporcje wskazują, że tych związków jest jednak niewiele w kontekście analizowanych wymiarów religijności. Warto podkreślić, że wśród istotnych przypadków znalazł się wynik ogólnej religijności w grupie osób młodszych.

W odniesieniu do lęku-cechy korelacje w wyróżnionych grupach ujawniły się z połową wymiarów religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym. Większemu natężeniu tego lęku towarzyszyła niższa religijność. Powiązania wynikające z drugiej hipotezy wykazało w sumie trzynaście istotnych analiz, co stanowiło 54% wszystkich przypadków. Warto zauważyć, że wynik ogólny religijności współwystępował w trzech przypadkach: wśród kobiet oraz osób młodszych i starszych.

Siła współwystępowania zmiennych w weryfikacji obu hipotez badawczych okazała się generalnie umiarkowana lub słabo nasilona.

Podsumowanie i wnioski

Literatura przedmiotu ukazuje związki religijności oraz lęku jako rzeczywistość wieloaspektową. Zaprezentowane analizy dotyczą jedynie religijności ujawnianej w realizowaniu Bożego miłosierdzia oraz lęku rozumianego jako stan i cecha. Emocje, wśród nich lęk, nadają określoną organizację procesowi poznawczemu: wrażeniom, spostrzeżeniom, wyobrażeniom, uwadze, pamięci czy myśleniu. Te elementy procesu poznawczego mają związek z realizowaną religijnością człowieka w różnym stopniu. Istnieje dość rozpowszechniony, choć mocno uproszczony pogląd, że to religijność człowieka jest warunkowana lękiem przed tym, co nieznane, przed śmiercią, przed niemożnością rozwiązania problemu, przed bezradnością, przed wiecznym potępieniem. Z pewnością dojrzała religijność człowieka realizowana w kontekście osobowości daje większe poczucie bezpieczeństwa i jest realizowana także w odniesieniu do tego, co jest nieznane. Religijność nacechowana miłosierdziem Bożym, mierzona zmodyfikowaną Skalą Centralności Religijności, pozwoliła analizować kilka aspektów religijności. Za aspekt behawioralny należy uznać modlitwę oraz udział w nabożeństwach. Aspektem poznawczym jest zainteresowanie problematyką religijną, natomiast aspektem emocjonalnym są przekonania czy też doświadczenia religijne.

W pierwszej hipotezie weryfikowano natężenie religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym z poziomem lęku-stanu w badanych grupach. Zarówno wśród mężczyzn, jak i kobiet współwystępowanie obu zmiennych na poziomie istotnym

statystycznie pojawiło się łącznie jedynie w trzech przypadkach. Wysoka religijność nacechowana miłosierdziem Bożym w wymiarze doświadczeń religijnych współwystępowała z niskim nasileniem lęku-stanu. Dodatkowo w przypadku kobiet natężenie modlitwy korelowało także z niższym wynikiem lęku-stanu. Respondenci z młodszej grupy wiekowej, czyli do 40. roku życia, wykazujący wysoką religijność nacechowaną miłosierdziem Bożym (przekonania religijne, doświadczenia religijne, modlitwa i wynik ogólny), charakteryzowali się niższym lękiem-stanem. Korelacje pojawiły się w tej grupie w czterech przypadkach. Wśród osób starszych (powyżej 40. roku życia) związki religijności oraz lęku-stanu nie zostały ujawnione. Generalnie uzyskane wyniki korelacji pozwalają stwierdzić, że większe natężenie religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym współwystępowało z niskim natężeniem lęku-stanu. Należy jednak zauważyć, że takich związków jest niewiele w kontekście analizowanych wymiarów religijności.

Religijność nacechowana miłosierdziem Bożym może chronić i dawać poczucie bezpieczeństwa w sytuacjach pojawiającego się zagrożenia i lęku, jednak skala tego oddziaływania wśród badanych respondentów okazała się niewielka. Analizowana rzeczywistość może mieć związek z faktem, że religijność nacechowana miłosierdziem Bożym była mierzona zmodyfikowanym, niestandardyzowanym kwestionariuszem. Także większa grupa poddana badaniom mogłaby ujawnić inne i liczniejsze powiązania.

W drugiej hipotezie sprawdzano, czy poziom lęku-cechy koreluje z natężeniem religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym. W obu grupach (mężczyzn i kobiet) takich korelacji ujawniło się w sumie sześć przypadków. Wśród mężczyzn nasilenie tego lęku wiązało się ze spadkiem jedynie przekonań religijnych. Wśród kobiet wyższy lęk-cecha współwystępował z niższym poziomem przekonań religijnych, modlitwy, doświadczeń religijnych, udziału oraz z wynikiem ogólnym religijności. W grupach wyróżnionych według kryterium wieku korelacje istotne statystycznie ujawniły się w kolejnych siedmiu przypadkach (cztery w grupie osób młodszych i trzy wśród starszych). W grupie osób w wieku 20–40 lat większe natężenie lęku-cechy współwystępowało z niskim natężeniem przekonań religijnych, doświadczenia religijnego, udziału w nabożeństwach oraz z wynikiem ogólnym religijności. Wśród osób w wieku 41–72 lat większe natężenie analizowanego lęku współwystępowało z niskim wynikiem doświadczeń religijnych, przekonań religijnych oraz z ogólnym wynikiem religijności. W kontekście weryfikacji drugiej hipotezy badawczej korelacje obu zmiennych na poziomie istotnym statystycznie pojawiły się w ponad 50% wszystkich analiz. Również w kontekście weryfikacji drugiej hipotezy należy uczynić zastrzeżenie o zmodyfikowanym kwestionariuszu badania religijności oraz doborze grupy badanej. W kontekście teologicznym

należy przywołać wspomniane już zdanie, że w „miłości nie ma lęku, lecz doskonała miłość usuwa lęk, ponieważ lęk kojarzy się z karą” (1 J 4,18). Religijność człowieka jako odpowiedź na miłość Boga to również wieloaspektowa rzeczywistość zróżnicowanej miłości. Jest bardzo prawdopodobne, że zaangażowanie religijne osób z nasiloną cechą lęku może mieć liczniejsze powiązania z innymi formami religijności niż jedynie z kultem do Bożego miłosierdzia.

Uzyskane wyniki badań korelacyjnych potwierdzają podobne tezy weryfikowane w badaniach dotyczących cnoty religijności (psychologicznie: postawy religijności) oraz lęku rozumianego jako ogólny stan emocjonalny. Bazylak potwierdził na przykład, że wzrost praktyk religijnych oraz ich wyższa jakość przekłada się na mniejsze nasilenie stanów lękowych⁴². Autor ten zauważa, że „większa wiedza religijna, większa ilość praktyk religijnych, głębsze doświadczenie religijne, bardziej rygorystyczna moralność ugruntowana na religijności, tym badana grupa młodzieży przeżywa mniejsze natężenie stanów lękowych”⁴³. Także w pracach Prężyny można znaleźć potwierdzenie związku wysokiego poziomu niepokoju z niską intensywnością życia religijnego⁴⁴. Badania religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym i lęku nie mają jednak swojego odniesienia do wcześniejszych, innych empirycznych badań. Wymagają kolejnych, specjalistycznych weryfikacji.

Uzyskane wyniki korelacji potwierdzają, że religijność nacechowana miłosierdziem Bożym jawiła się jako korzystna strategia przeciwdziałania stanom lękowym. Przeżywane stany emocjonalne, będące reakcją na informacje generowane przez fizyczne, psychologiczne i egzystencjalne sytuacje, mogą być minimalizowane religijnością z wyraźnym aspektem Bożego miłosierdzia. Osoby o wysokich wskaźnikach religijności, realizujące kult miłosierdzia Bożego, ujawniały mniejsze natężenie negatywnych emocji względem drugiego człowieka, wobec niespodziewanych czy traumatycznych sytuacji. W sytuacjach, gdy lęk był opisywany jako nasilona, osobista cecha badanych osób, religijność nie ujawniała wysokiego natężenia wśród respondentów. Ten aspekt badania wymagałby szczegółowych analiz biorących pod uwagę także aspekt dojrzałej osobowości oraz religijności.

Choć przeprowadzone analizy mają charakter pilotażowy, pozwalają wyciągnąć kilka praktycznych, ogólnych, duszpasterskich wniosków (etap prakseologiczny). Mając na uwadze, że procesy poznawcze i emocjonalne są ze sobą

42 J. Bazylak, *Postawy religijne młodzieży i ich związek z wybranymi elementami osobowości*, Warszawa 1984, s. 152–153.

43 J. Bazylak, *Lęk a postawy religijne młodzieży*, „*Studia Philosophiae Christianae*” 18 (1982) 2, s. 19.

44 W. Prężyna, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Lublin 1981, s. 85–88.

powiązane i wzajemnie na siebie oddziałują, prowadzą do przetwarzania informacji i kształtowania wiedzy o świecie, to w końcowym etapie prowadzą do podejmowania konkretnej aktywności. Wśród tych zachowań są także takie, które prowadzą do minimalizacji lęków dzięki dojrzałemu przeżywaniu religijności. Aby tak się działo, należy jednak mieć na uwadze pewne prawidłowości:

W posłudze duszpasterskiej wskazane jest łączenie wiary i rozumu, a nie wiary i emocji (różnych lęków). Wiara i rozum są bardzo wyraźnie przywoływane w Tradycji oraz w nauczaniu Kościoła. Jan Paweł II mówił, że „wiara i rozum są jak dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy”⁴⁵. Także w nauczaniu Benedykta XVI istnieje kilka przemówień stanowiących podstawę dla dialogu wiary i rozumu. Najbardziej znane to przemówienie na uniwersytecie w Regensburgu 12 września 2006 roku.

W kontekście wiary i rozumu ważne jest ukazywanie pojęcia miłosierdzia Bożego tak, jak naucza o nim Kościół. Obserwuje się bowiem pewną banalizację miłosierdzia, pomijanie Bożej sprawiedliwości, uznawanie go za powszechne prawo dla wszystkich do usprawiedliwienia bez jakichkolwiek dyspozycji, a nie jako przywilej.

W działaniach pastoralnych zdecydowanie korzystniejszym rozwiązaniem jest koncentracja bardziej na warstwie denotacyjnej pojęć religijnych (miłosierdzie Boże) niż na warstwie konotacyjnej tychże pojęć (aspekty emocjonalne).

Należy postulować kształtowanie dojrzałej religijności według kryteriów znanych w literaturze teologicznej oraz psychologicznej. Tylko bowiem taka religijność prowadzi do minimalizowania lęku rozumianego jako stan, a w sytuacji lęku jako cechy w strukturze osobowości tylko dojrzała religijność może skutecznie pomóc człowiekowi.

Choć związki religijności oraz lęku są opisywane w literaturze psychologicznej, to poszukiwanie powiązań religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym wymaga bardziej dokładnej analizy empirycznej. Przedstawiona strategia badawcza to jedynie podejście sondażowe do prezentowanego problemu. Można przypuszczać, że gdyby badania zostały przeprowadzone wśród większej liczby respondentów oraz z użyciem standaryzowanego narzędzia do badania religijności ujmującej miłosierdzie Boże, zależności mogłyby być nieco inne, z większym zróżnicowaniem istotności statystycznych uzyskiwanych wyników.

45 Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*, Poznań 2002.

Bibliografia

- Allport G.W., *Osobowość i religia*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 1988.
- Bazylak J., *Lęk a postawy religijne młodzieży*, „Studia Philosophiae Christianae” 18 (1982) 2, s. 7–14.
- Bazylak J., *Postawy religijne młodzieży i ich związek z wybranymi elementami osobowości*, ATK, Warszawa 1984.
- Bąk W., *Pomiar stanu, cechy, ekspresji i kontroli złości. Polska adaptacja kwestionariusza STAXI-2*, „Polskie Forum Psychologiczne” 21 (2016) 1, s. 93–122.
- Borkowski T., *Homo religiosus we współczesnym świecie – pojęcie religijności*, „Fides et Ratio” 2 (2015), s. 6–16.
- Bukalski S., *Dojrzała religijność drogą do świętości. Regula veritatis testum*, w: R. Nęcek, W. Misztal (red.), *Modlitwa – Zdrowie – Komunikacja. Praca i życie siostr felicjanek*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Papieża Jana Pawła II, Kraków 2019, s. 57–79.
- Bukalski S., Żurek A., *Dynamika religijności rodziców dzieci pierwszokomunijnych. Studium psychologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2023.
- Chlewiński Z., *Religijność dojrzała*, w: Z. Chlewiński (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii pastoralnej*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1989, s. 9–39.
- Dola T., *Teologia miłosierdzia Bożego według bulli Misericordiae vultus papieża Franciszka*, „Roczniki Teologiczne” 63 (2016) 9, s. 5–19.
- Franciszek, *Bulla ustanawiająca nadzwyczajny Jubileusz Miłosierdzia Misericordiae vultus*, Wydawnictwo TUM, Watykan 2015.
- Golan Z., *Pojęcie religijności*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, WAM, Kraków 2006, s. 71–79.
- Gózdź K., *Teologia miłosierdzia Bożego*, „Teologia w Polsce” 10 (2016) 1, s. 3–15.
- Grom B., *Psychologia religii*, WAM, Kraków 2009.
- Huber S., *Dimensionen der Religiosität. Skalen, Messmodelle und Ergebnisse einer empirisch orientierten Religionspsychologie*, Academic Press Fribourg, Bern 1996.
- Huber S., Huber O.W., *The Centrality of Religiosity Scale (CRS)*, „Religions” 3 (2012), s. 710–724.
- Jan Paweł II, *Encyklika Dives in misericordia*, Pallottinum, Poznań 2015.
- Jan Paweł II, *Encyklika Fides et ratio*, Pallottinum, Poznań 2022.
- Kamiński R., *Tożsamość współczesnej teologii pastoralnej*, „Roczniki Pastoralno-Katechetyczne” 4 (2012), s. 21–36.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Pallottinum, Poznań 2002.
- Kowalska F., *Dzienniczek. Miłosierdzie Boże w duszy mojej*, Promic, Kraków 2014.

- Krasiński J., *Homo religiosus. Podmiotowo-personalistyczne ujęcie fenomenu religijnego*, Wydawnictwo Diecezjalne, Sandomierz 2002.
- Krok D., *Religijność a jakość życia w perspektywie mediatorów psychospołecznych*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2009.
- Krok D., *Psychologiczna koncepcja poszukiwania sacrum w religijności i duchowości*, „Analecta Cracoviensia” 44 (2012), s. 39–53.
- Kuczkowski S., *Psychologia religii*, WAM, Kraków 1998.
- Kulesz Z., *Religijność w perspektywie psychologicznej*, „Studia Elbląskie” 14 (2013), s. 185–197.
- Lewis M., Haviland-Jones J.M., *Psychologia emocji*, GWP, Gdańsk 2005.
- Mariański J., *Religijność*, w: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka*, t. 16, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, k. 1416–1418.
- Mikołajec J., *Problem metody teologii pastoralnej*, „Studia Pastoralne” 1 (2005), s. 21–34.
- Nowak A.J., *Homo religiosus. Studium porównawczo-krytyczne*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.
- Pargament K.I., *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*, The Guilford Press, New York 1997.
- Podsiad A., *Słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2000.
- Prężyna W., *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1981.
- Przygoda W., *Paradygmaty postępowania badawczego w teologii praktycznej*, w: W. Przyczyzna (red.), *Metodologia teologii praktycznej*, Wydawnictwo „M”, Kraków 2011, s. 97–113.
- Reber A.S., *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Rusecki M., *Homo religiosus*, w: M. Rusecki, K. Kaucha, I. Ledwoń, J. Mastej (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Wydawnictwo „M”, Lublin–Kraków 2002, s. 522–524.
- Rybarski R.J., *Religijność i lęk przed śmiercią a jakość życia osób z rozpoznaną chorobą nowotworową*. Rozprawa doktorska, Lublin 2018, <https://repozytorium.kul.pl/server/api/core/bitstreams/ec565b88-e2ef-4e18-9003-8b662876f991/content> [dostęp: 15.02.2024].
- Seligman M., Walker E.F., Rosenhan D.L., *Psychopatologia*, Zys i S-ka, Poznań 2003.
- Słomka W., *Miłosierdzie Boże*, w: M. Chmielewski (red.), *Leksykon duchowości katolickiej*, Wydawnictwo „M”, Lublin–Kraków 2002, s. 522.
- Spielberger C.D., *Theory and Research on Anxiety*, w: C.D. Spielberger (red.), *Anxiety and Behavior*, Academic Press, New York 1966, s. 3–20.

- Spielberger C.D., *Anxiety as an Emotional State*, w: C.D. Spielberger (red.), *Anxiety: Current Trends in Theory and Research*, Academic Press, New York 1972.
- Spielberger C.D., *Cross-Cultural Assessment of Emotional States and Personality Traits*, „European Psychologist” 11 (2006), s. 297–303.
- Spielberger C.D., Reheiser E.C., *Assessment of Emotions: Anxiety, Anger, Depression, and Curiosity*, „Applied Psychology: Health and Well-Being” 1 (2009), s. 271–302.
- Szostek B., *Religijność a lęk u członków neokatechumenatu*, „Warszawskie Studia Pastoralne” 15 (2012), s. 123–132.
- Szostek B., *Lęk w perspektywie psychologii pastoralnej*, „Warszawskie Studia Pastoralne” 19 (2013), s. 215–233.
- Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, wyd. polskie, t. 19, tłum. F.W. Bednarski, Katolicki Ośrodek Wydawniczy „Veritas”, London 1971.
- Tokarski S., *Psychologiczne źródła religijności*, w: S. Głaz (red.), *Podstawowe zagadnienia psychologii religii*, WAM, Kraków 2006, s. 92–108.
- Walesa C., *Wyjaśnianie religijności człowieka (analiza psychologiczna)*, w: P. Francuz, P. Oleś, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL*, t. 11, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003, s. 21–38.
- Wejman H., *Miłosierdzie Boga a duch skruchy i przebaczenia w życiu człowieka*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 2 (2016), s. 185–200.
- Wichrowicz J., *Cnota religijności w Katechizmie Kościoła Katolickiego*, „Studia Theologica Varsaviensia” 2 (1996), s. 135–149.
- Wielebski T., Tutak M., *Meandry interdyscyplinarności teologii pastoralnej. Przyczynek do dyskusji*, „Teologia Praktyczna” 17 (2016), s. 25–46.
- Wrześniewski K., Sosnowski T., Jaworowska A., Fecenec D., *Inwentarz Stanu i Cechy Lęku STAI. Polska Adaptacja. Podręcznik*, Pracownia Testów Psychologicznych PTP, Warszawa 2011.
- Wójtowicz A., *Człowiek jako capax Dei w ujęciu Z.J. Zdybickiej*, „Studia Gilsoniana” 6 (2017), s. 249–267.
- Zarzycka B., *Skala Centralności Religijności Stefana Hubera*, „Roczniki Psychologiczne” 1 (2007), s. 133–157.
- Zinnbauer B.J., Pargament K.I., *Religiousness and Spirituality*, w: R.F. Paloutzian, C.L. Park (red.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, The Guilford Press, New York 2005, s. 21–42.
- Zdybicka Z.J., *Religia*, w: A. Maryniarczyk (red.), *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, t. 8, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, Lublin 2007, s. 720–732.
- Zyzak W., *Miłosierdzie jako termin teologiczny*, „Polonia Sacra” 19 (2015) 1, s. 133–154.

LĘK JAKO STAN I CECHA U OSÓB PRAKTYKUJĄCYCH KULT MIŁOSIERDZIA BOŻEGO

Streszczenie

W części teoretycznej artykułu zaprezentowano rozważania dotyczące problematyki religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym oraz lęku. Lęk jako stan i jako cecha nawiązuje do koncepcji Charlesa D. Spielbergera. Religijność natomiast została zaprezentowana w ujęciu Stefana Hubera. W aspekcie psychologicznym kult miłosierdzia Bożego jawi się jako forma religijności uwzględniająca sferę poznawczą, emocjonalną oraz behawioralną człowieka. Do badania religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym wykorzystano zmodyfikowaną Skalę Centralności Religijności, natomiast lęk-stan i lęk-cecha mierzono Inwentarzem Stanu i Cechy Lęku.

Grupę badaną stanowiło 175 osób praktykujących kult do miłosierdzia Bożego (prywatnie oraz w grupach religijnych): 80 mężczyzn (46% badanych) oraz 95 kobiet (54% badanych).

Wszystkie korelacje okazały się ujemne. Wśród mężczyzn lęk-stan koreluje z doświadczeniem religijnym, natomiast wśród kobiet z modlitwą i doświadczeniem religijnym. Lęk-stan koreluje wśród respondentów z młodziej grupy wiekowej z przekonaniem religijnym, doświadczeniem religijnym, modlitwą i wynikiem ogólnym.

Wśród mężczyzn lęk-cecha koreluje jedynie z przekonaniem religijnym. W grupie kobiet lęk-cecha koreluje z przekonaniem religijnym, modlitwą, doświadczeniem religijnym, udziałem oraz z wynikiem ogólnym religijności. Z kolei wśród młodszych respondentów lęk-cecha współwystępuje z przekonaniem religijnym, doświadczeniem religijnym, udziałem i z wynikiem ogólnym religijności. W grupie starszych osób lęk-cecha ujawnił związek z doświadczeniem religijnym, przekonaniem religijnym oraz z wynikiem ogólnym religijności.

Zasadniczym wnioskiem pastoralnym jest podejmowanie religijności nacechowanej miłosierdziem Bożym jako korzystnej strategii w minimalizowaniu różnych stanów lękowych dotyczących Bożego przebaczenia, nawrócenia, podejmowania rozstrzygających decyzji czy umierania i śmierci. W posłudze duszpasterskiej korzystniejsze jest łączenie wiary i rozumu niż wiary i emocji, zwłaszcza wśród osób, u których lęk jawi się jako nasilona cecha w strukturze osobowości. W kształtowaniu dojrzałej religijności wyzwaniem jest bazowanie bardziej na warstwie denotacyjnej pojęć religijnych (miłosierdzie Boże) niż na warstwie konotacyjnej. Ta strategia jest korzystniejsza w minimalizowaniu zarówno sytuacji lękowych, jak i cechy w strukturze osobowości.

Słowa kluczowe: lęk-cecha, lęk-stan, religijność, miłosierdzie Boże

Nota autorska

Sławomir Bukalski – duchowny rzymskokatolicki, doktor psychologii, doktor habilitowany nauk teologicznych, profesor Uniwersytetu Szczecińskiego, pracownik dydaktyczno-badawczy w Instytucie Nauk Teologicznych US; e-mail: slawomir.bukalski@usz.edu.pl.

Cytowanie

Bukalski S., *Lęk jako stan i cecha u osób praktykujących kult miłosierdzia Bożego*, „Colloquia Theologica Ottoniana” 40 (2024), s. 211–234. DOI: 10.18276/cto.2024.40-11.